

6.

Forgatókönyv-építési stratégiák

PELYVÁS PÉTER

1. A forgatókönyv a kognitív elméletben

(1) *Két halványlila balsejtelem ködöt fest egy liftaknában.*

– *Te, ebben a nagy szélben nem lehet zoknit hegeszteni!*

– *Nem baj, úgyis biciklivel jöttem!*

A fenti párbeszéd a hallgatóban vagy az olvasóban valószínűleg a frusztráltság érzetét kelti, és mint ilyen, a vicc mint műfaj egyik alapfajtájának tekinthető. Jelen témánk szempontjából legfontosabb tulajdonsága nyilvánvalóan az, hogy hiányzik belőle valami alapvető koherencia, amit az ember (nem csak a nyelvész) nyilvánvalóan elvár minden kommunikációban. Ennek elmaradása meghökkenéshez vezet, és — ha a kommunikációnak egyébként nem volna komoly tétje — akár humoros hatást is kelthet, bár elég sok ember irtózik az ilyen fajta humortól.

Nyelvészeti szempontból ez a példa azért tanulságos, mert egy jelenséget gyakran úgy lehet legsikeresebben megragadni, ha megvizsgáljuk: mi történik, amikor nincs jelen. Kognitív vagy szövegnyelvészeti háttérrel azt mondhatjuk, hogy ennek a párbeszédnek teljességgel hiányzik a forgatókönyve: sehonnan nem indul el, és nem is vezet sehová.

A forgatókönyv fogalma a kognitív nyelvészet 20. századvégi előretörésével került (ismét) be a nyelvészeti közgondolkodásba. Bár ez az irányzat, legalábbis 'klasszikus' formájában, még mindig leginkább mondatszintű elméletnek tekinthető, több eleme, így a forgatókönyv is, túlmutat a mondat keretrendszerén, és az elméletet a tágabb, szöveg-, illetve beszélőszintű összefüggések feltárása felé irányítja.

A kognitív elmélet a forgatókönyvre két definíciót is ad, amelyek mindegyike eltér némileg a köznapi szóhasználatától. Az ugyanis valamilyen előre megtervezett, összehangolt elemekből álló és szigorú sorrendben végrehajtandó eseménysorra utal. Ez az elem az első definícióban legfeljebb marginálisan van jelen, a másodikban sem kap sokkal nagyobb szerepet.

A forgatókönyv szerkezete alapján véve a következő: egy kezdeti állapot, egy eseménysor és a végállapot. Más szavakkal, a forgatókönyv a *forrás – út – cél* séma struktúrájára épül az időtartományban ...

A forгатókönyv tipikusan embereket, dolgokat, tulajdonságokat, viszonyokat és állításokat is tartalmaz. Az elemek között általában bizonyos típusú viszonyok húzódnak: ok – okozati, vagy azonossági relációk stb. ... A forгатókönyvnek célstruktúrája is van, amely a benne szereplő személyek céljait határozza meg.

(Lakoff 1987: 285–6, saját fordításom — Pelyvás P.)

Ez a Lakoff által adott első definíció az események ‘természetes’ egymásra épülésén alapul, és első látásra meglehetősen objektívnek tűnik. Egy komplex esemény adott, objektíve felvázolható struktúrát követ, és a nyelvi megfogalmazás ezt a struktúrát képezi le, vele szimbolikus viszonyban van.

Ezt a képet jóval árnyaltabbá teszi a kognitív nyelvészet általános elméleti háttere. Ebben a rendszerben az idealizált kognitív modellek (ICM) a beszélő konceptualizáló tevékenységében jönnek létre: a környezet rendelkezésre álló (salient) elemei közül a beszélő választja ki az ICM szereplőit, ő határozza meg, hogy a közöttük feltárható viszonyokból melyek a relevánsak; ezáltal végső soron azt is, hogy szerinte *mi is történik* valójában (Pelyvás 2003: 20–21). Ezért a forгатókönyv (egyfajta kognitív modell) ebben a felfogásban is tulajdonképpen a beszélő aktív konceptualizáló tevékenységének eredménye már a leírásra legmegfelelőbbnek tűnő modell vagy séma kiválasztásának pillanatától kezdve (Langacker 1999: 104–5, Pelyvás 2001a).

Egy másik definíció, amely Tolcsvai Nagy Gábortól származik, a forгатókönyv létrehozásának ezt a nyelvi-kommunikatív oldalát helyezi előtérbe:

A forгатókönyv egy nyelvi interakció lefolyásának menetét, az interakció társadalmi intézményeit tartalmazza: a forгатókönyv a társadalmi cselekvés komplex összefüggéseinek egyedi emberi tudása és annak modellálása ... A forгатókönyv működtetésekor megértésfolyamat játszódik le, amelyben a hallottakat, látottakat tudott cselekvés-összefüggésekkel felszínre hozza a beszélő, a hallgató pedig szintén így érti meg.

(Tolcsvai Nagy 2001: 75–6)

Itt a forгатókönyv *a nyelvi interakció lefolyásának menetét* jelenti, amelyet a beszélő működtet, segítségével *összefüggéseket felszínre hoznak* (másokat esetleg háttérbe szorítanak) a kommunikáció folyamatában. Ez a felfogás nyilvánvalóan utal az előbbiekben felvázolt kognitív grammatikai háttérre, és talán közelebb áll a forгатókönyv köznapi jelentéséhez is, bár nyelvi interakcióinkat valószínűleg ritkán tervezzük meg a tudatosság olyan szintjén, mint amit az feltételez.

Úgy gondolom, hogy ez a két felfogás, melyek közül az egyik az esemény menetére, a másik a róla szóló kommunikáció lefolyására helyezi a hangsúlyt, az érem két oldalaként könnyen összeegyeztethető egymással: különböző problé-

mák vizsgálatakor különböző elemek kerülhetnek előtérbe. Erre mutatok a következőkben néhány példát.

2. A nyelvi megformálás stratégiái

A nyelvi megformálás előtérbe helyezése igen fontossá válhat pl. a nyelvtani idő, aspektus, modalitás nyelvi problémáinak vizsgálatában. Tudjuk, hogy egy eseményt többféleképpen is el lehet mondani. A legegyszerűbbnek látszó forgatókönyv-építési stratégia az időrend követése, mint az alábbi példában:

(2)

Volt egy banktisztviselő, akivel sokat hadakoztam az elmúlt időben. Aztán azt hallottam, hogy valami súlyos munkahelyi visszaélés miatt letartóztatták. Egy nap ismerősnek látszó ember jött velem szemben az utcán, és bár először nem tudtam, kicsoda, hamar rájöttem, hogy ő az. Ebből rájöttem, hogy biztosan nem volt igaz a pletyka. Elhatároztam, hogy nem fogom megismerni. Reméltem, hogy ő is így tesz majd, és ez így is történt. Sok kellemetlenségtől megkímélt engem.

Nem tudom, mit tettem volna, ha odajön hozzám, és kezet nyújt. Az biztos, hogy nem örülnék neki, ha megint találkoznánk, és remélem, ha egy mód van rá, soha nem bukkan fel többé az életemben!

Ha ez a történet kissé zavarosnak tűnik, ennek egyik oka az lehet, hogy itt az egyszerű temporalitásnál fontosabb összefüggések előtérbe helyezése lenne szükséges. Ez viszont bonyolultabb nyelvi megfogalmazást igényel. Az előző történetet angolul csupán egyszerű múlt idők használatával is el lehetne mondani, az új stratégia azonban a perfect és a progresszív aspektusok különböző kombinációinak, illetve igeneveknek a tömeges használatát is szükségessé teszi: ld. a (3) példát. A (4) példában megpróbálom ennek lehetőleg szó szerinti magyar fordítását adni.

(3)

*The very moment I saw the man I **found** him suspicious. I **suspected seeing** him somewhere before, but where? **Could he be** the man I **had been cheated by** shamelessly just a few weeks before? Before I **had answered** that question, it suddenly **dawned** on me that he **must be** the clerk I **had been having** affairs with at the bank for some time. He **had been said to have been arrested** for some kind of serious offence on the job, but now, obviously, it **could not have been true**. He pretended **not to have noticed** me, just as I **had decided I would do** myself, which **saved** me a lot of trouble. In fact I **had been hoping** he would **do** exactly that. I **do not know** what I **would have done** if he **had decided to***

come up to me and shake hands. I am certainly not looking forward to meeting him again, and I'd rather he never showed up in the future, if he could help it, either!

(4)

Ahogy megláttam azt az embert, gyanúsnak találtam. Sejtettem, hogy láttam már valahol, no de hol? Lehet, hogy ez az az ember, aki néhány hete szegyetelenül becsapott?

Mielőtt válaszolhattam volna a kérdésre, hirtelen beugrott, hogy ez biztosan az a tisztviselő, akivel nemrégiben többször is volt összetűzésem a bankban. Azt híresztelték róla, hogy valami súlyos munkahelyi visszaélés miatt letartóztatták, de ez akkor nyilvánvalóan nem lehetett igaz. Úgy tett, mint aki nem ismer meg (ahogyan én is elhatároztam, hogy tenni fogok), és ezzel sok kellemetlenségtől megkímélt engem. Tulajdonképpen reménykedtem is benne, hogy így lesz.

Nem tudom, mit tettem volna, ha odajön hozzám, és kezet nyújt. Az biztos, hogy nem örülnék neki, ha megint találkoznánk, és remélem, ha egy mód van rá, soha nem bukkan fel többé az életemben!

A (2)-ben, illetve a (3)-ban és a (4)-ben alkalmazott stratégiák között kognitív nyelvészeti szempontból az az alapvető különbség, hogy míg a (2) a Lakoff-féle definícióban is helyet kapó, viszonylag egyszerű *forrás – út – cél* temporális sémán alapul, a (3) és a (4) az események egy részét referenciapontként értelmezi¹, lehetőséget adva arra, hogy a többi eseményt közvetlenül ezekhez a referenciapontokhoz viszonyítsuk. Ez lehetővé teszi, hogy a szöveg, illetve alkotója bonyolultabb összefüggésekre koncentráljon, segítve ezzel a hallgató megértési folyamatát is. A grammatika szempontjából legfontosabb ilyen összefüggések az *egyidejűség*, *előidejűség*,² a *relevancia* (az aspektus legfontosabb fogalmi összetevői), illetve a *beszélő/hallgató háttérismeretei*, a *beszélő episztemikus elkötelezettsége* (a modalitás, Langacker kognitív grammatikájában az episztemikus lehorgonyzás alapfogalmai). Tágabb konceptuális értelemben elsősorban az *ok – okozat*, *terv – megvalósulás* összefüggések

---

¹ A kognitív grammatika értelmezésében a referenciapont alternatív elérési utat nyit egy konceptualizálendő cél felé, főleg abban az esetben, ha a cél a beszélő és a hallgató számára közvetlenül nem vagy csak nehezen elérhető. Fontos tulajdonsága, hogy miután feladatát betöltötte, gyakran háttérbe szorul, vagy akár rejtve is maradhat (ld. pl. Pelyvás 2001b).

² Bár ezek a fogalmak a nyelvtani idővel is kapcsolatba hozhatók, fontos hangsúlyozni, hogy míg az idő kategóriája mindig a beszéd pillanatához viszonyít, az aspektus közvetlenül teremthet ilyen típusú kapcsolatot egy esemény és egy referenciapontként kijelölt másik között.

lehetnek fontosak. Ezek kifejezésére (illetve rejtve maradására) a (3), a (4) (illetve a (2)) példákban bőven találhatunk példát.

Ezen a ponton a hagyományos, a kognitív grammatika (szemantika) és a szövegnyelvészet szempontjai találkoznak.

3. Az eseményszerkezettel kapcsolatos stratégiák

Bár az 1. részben adott lakoffi definíció szerint az eseményszerkezetet akár objektív adottságnak is tekinthetnénk, ott is utaltunk már rá, hogy a releváns események és a szereplők kiválasztásában, a közöttük húzódó viszonyok értékelésében a beszélőnek meghatározó szerepe van. Ebben a részben két példát mutatok be ennek illusztrálására. Az első egy egyszerű kifejezés kiterjesztése, amit akár metaforikusnak is nevezhetnénk. A vizsgálat majd eldönti, valóban az-e. A második egy 'lehetetlen' forgatókönyv. A köznapi életben ilyet ritkán formálunk vagy próbálunk „eladni” a kommunikációban, de kétségtelen, hogy igen nagy hatású művészi eszköz lehet. Tekinthejtjük akár az (1)-ben adott favicc művészi továbbfejlesztésének is.

3.1. „Elhúzza a nótáját!”

Egy néhány évvel ezelőtti rádióműsorban figyeltem fel arra, hogy egy interjúalany, akinek az apja vagy nagyapja valaha híres cigányprímás volt, ezt mondja róla:

(5)

Hirtelen természetű ember volt. Ha egy vendég nem úgy viselkedett, ahogy elvárható lett volna, bizony, szó szerint is elhúzta a nótáját!

Első megjegyzésünk: úgy tűnik, hogy itt mintha felcserélődött volna az, hogy mi a szó szerinti, és mi az elvont jelentés, hiszen a szó szerinti jelentésnek a hegedűjátéknak kell lennie: ennek valamilyen kiterjesztése lehet csak a vonóval való eltángálás művelete. Elsőként ez keltette fel a figyelmemet. Továbbgondolva a kiterjesztés alapjait, meg kell vizsgálnunk, hogy mennyiben tekinthejtjük ezt a kiterjesztést metaforikusnak.

Lényeges érvek szólnak az ellen, hogy ez metafora lenne.

- Nem feltételezhető lényeges különbség a két tartomány elvontságában. A metafora egyik fontos ismérve az, hogy egy konkrétabb forrástartomány felől elvontabb céltartomány felé mutató egyirányú folyamat. Azonban sem a hegedűjáték, sem az elnászpángolás nem tűnik elvontabb tartománynak a másiknál, és a folyamat sem feltétlenül egyirányú, amint azt az interjúalany „tévedése” is jelzi.

- A metafora lényeges tulajdonsága az invariancia elve (Lakoff 1990), amely kimondja egyrészt azt, hogy a forrástartományból a céltartományba csak azok az elemek kerülnek át, amelyek összeegyeztethetőek az utóbbival; másrészt azt, hogy a szereplők közötti, a forrástartományban adott viszonyoknak — ha átkerülnek — meg kell egyezniük a céltartományban kialakuló viszonyokkal. Ha a két jelentést (mini)-forgatókönyvként fogjuk fel, láthatjuk, hogy ezek a feltételek nem teljesülnek.

A **hegedülés** esetén van egy *vendég*, akinek a kérésére/*megrendelésére* a *prímás* az általa kért *nótát* játssza úgy, hogy a *vonót* a *hegedűn* mozgatja. A *hegedű* hangot ad, ez a *vendégnek* (és esetleg másoknak is) *kellemes*. A vendég ezt a tevékenységet *jutalmazza*.

Az **eltárgyalás** forgatókönyvében a viszonyok alapvetően megváltoznak. A *prímás* nem *megrendelésre* cselekszik, hanem saját elhatározásából. A *vonót* nem a *hegedűn* mozgatja (ez a résztvevő teljesen ki is marad a forgatókönyvből), hanem a *vendég* hátán. Eközben *hangok* is keletkezhetnek, amelyeket azonban nem a *hegedű*, hanem a *vendég* ad ki, és valószínűleg nem emlékeztetnek *nótára*. A *vendég* ebben a szituációban nem *megrendelő*, és az is nyilvánvaló, hogy a helyzetet nem fogja *kellemesnek* találni és *jutalmazni*.

Ennek alapján arra következtethetünk, hogy ez a kiterjesztés nem metafora. Sokkal inkább konceptuális integráció (blend), amelynek alapvető tulajdonsága az, hogy többirányú folyamat, benne több forrástartományból származó, egymással gyakran nem is összeegyeztethető elemek találkozhatnak, valami új, csak a forrásokból meg nem jósolható tartalmat hozva létre (Coulson—Oakley 2000, Grady, Oakley—Coulson 1999). Az eredmény gyakran rövid életű, csak szituációhoz van kötve. Ezen utolsó tulajdonság kivételével mindez, azt hiszem, erre a kifejezésre teljes mértékben igaz.³

A témánk szempontjából fontos tanulságot a következőképpen foglalhatjuk össze: ebben az esetben a *bántalmazás* forgatókönyvét építettük fel úgy, hogy ehhez egyfajta *szórakoztatás* forgatókönyvének látványos, de nem feltétlenül lényeges elemeit használtuk fel.

3.2. A lehetetlen forgatókönyv

Mint a bevezetőben már említettem, a lehetetlen forgatókönyv igen hatékony művészi eszköz, amely nem csak a nyelvet közegként használó művészeti ágakban használatos. Jó példa lehet erre a rajzfilmhős, aki fütyörészve sétál ki a

---

³ Más kérdés az, hogy ez az új, konceptuális integrációból származó jelentés metaforikusan is kiterjeszhető olyan szituációkra, ahol már a vonó, esetleg a fizikai értelemben vett verés sem szerepel: *A kedvenc focicsapatomnak már megint jól elhúzták a nótáját.*

levegőbe a szakadék fölé, és csak akkor esik le, mikor lenéz, és meglátja a semmit maga alatt. Itt egy nem odaváló elemet, *a lehetetlen tudatossá válását mint a megszűnés feltételét* csempészték a forgatókönyvbe.

Örkény István itt következő egypercesében a színész valódi életének véget vető hirtelen halál lehetetlenné tenné a folytatást. Hogy ez a műben még sincs így, annak összetett okai lehetnek, amelyek együttesen hatnak. Bár ez már egyre inkább az irodalmi elemzés számomra járatlan területe, megpróbálok néhány fontosnak látszó, nyelvészeti szempontból is releváns összefüggést kiemelni.

- A mai világ egyik kedvenc kedvtelése az, hogy a művészek magánéletét rendületlenül figyelik, és minden részletét publikussá teszik. A novella egyrészt ezt fordítja ki, amikor az eseményeket lehetetlen sorrendbe állítja.
- Foglalkoztatja az átlagembert az is, hogy a színész alakításaiban milyen valós forrásokból táplálkozik, mennyire alapul játéka valódi élményeken. Ez is az események lehetetlen sorrendbe állítása mellett érvel. A halált igazán jól eljátszani csak a valódi halál megtapasztalásával lehetséges; vagyis lehetetlen (lenne), ha a tétel igaz (lenne).
- A harmadik bekezdéstől fogalmi integráció (blend) kezdődik, amely magába építi a valódi és a színpadi halál, a kimerültség, az indiszponáltság és a napi rutin elemeit, kiemelve azt, hogy a valódi és a színpadi halál egymásra találásakor éri el a színész azt a csúcspontot, amelyet a közönség is igazi sikerként értékel. A vezető mondatok azt sugallják, hogy ezt a lehetetlen forgatókönyvet bizony nap mint nap meg kell ismételni.

Örkény István: *A színész halála*

Ma délután az Üllői út egyik mellékutcájában eszméletét veszítve összeesett Zetelaki Zoltán, a népszerű színművész.

A járókelők bevitték a közeli klinikára, de ott hiába próbálták a tudomány legújabb vívmányaival — még vastüdővel is — életre kelteni. A jeles színész, hosszú haláltusa után, este fél hétkor kiszorult; tetemét átszállították a Bonc-tani Intézetbe.

A „Lear király” esti előadása e tragikus esemény ellenére is zavartalanul folyt le. Zetelaki késett ugyan egy kicsit, s az első felvonásban feltűnően fáradtnak látszott (néhol szemlátomást a sűgő segítségére szorult), de aztán egyre jobban magára talált, s a király halálát már olyan meggyőző erővel jelentette meg, hogy nyíltszíni tapsot kapott érte.

Utána hívták vacsorázni, de nem ment. Azt mondta:

– Ma nehéz napom volt.

Irodalomjegyzék:

- Coulson, S.—Oakley, T. (2000). Blending basics. *Cognitive Linguistics* 11–3/4. 175–196.
- Grady, J. E.—Oakley, T.—Coulson, S. (1999). Blending and Metaphor. In: Gibbs, R. W. and Steen, G. J. (eds.) *Metaphor in Cognitive Linguistics*. Amsterdam: Benjamins, 101–124.
- Lakoff, G. (1987). *Women, Fire and Dangerous Things*. University of Chicago Press.
- Lakoff, G. (1990). The Invariance Hypothesis: is abstract reason based on image schemas? *Cognitive Linguistics* 1–1: 39–75.
- Langacker, R. W. (1999). *Grammar and Conceptualization*. Berlin and New York: Mouton de Gruyter.
- Pelyvás, P. (2001a). Az idealizált kognitív modellek szerepe a mondat- és szövegalkotásban. In: Petőfi, S. János—Szikszainé Nagy Irma (szerk.) *Officina Textologica* 5. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 11–26.
- Pelyvás, P. (2001b). The Reference Point Construction: Conceptual Structure and Grammatical Form. In: Pârlog, H. (szerk.) *B.A.S. (British and American Studies) 2001*. Temesvár: Hestia. 192–202.
- Pelyvás, P. (2002). A kognitívmodell-alkotás és -váltás néhány nyelvi kifejezőeszköze a magyarban. In: Maleczki, M. (szerk.) *A magyar nyelv leírásának újabb módszerei V*. Szegedi Tudományegyetem, 405–420.
- Pelyvás, P. (2003). A tematikus progresszió és annak hiánya angol nyelvű pszichotikus szövegekben. In: Petőfi, S. János—Szikszainé Nagy Irma (szerk.) *Officina Textologica* 9. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 17–31.
- Tolcsvai Nagy, G. (2001). *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Forrás:

Örkény István: A színész halála. In: *Egyperces novellák*, Magvető, 1977.